

# העיקר

**מכיוון שהאבחנה בין "דתיות" ל"חילונית", העומדת בבסיס האנציקלופדיה "זמן יהודי חדש", היא אוטופיה רומנטית שמקורה באירופה (וכבר הושלכה אל פח האשפה של הרעיונות), מהווים המזרחים, שאינם מתמיינים בקלות לקטיגוריות הפשטניות הללו, בעיה מתודולוגית עבור עורכי המיזם. איך הם פתרו אותה? פשוט מחקו בקלילות היסטוריות שלמות של יהודים שחיו בארצות האיסלאם או הגיעו מהן לישראל. העיקר שיש בה ערך יפה על כור ההיתוך, אשר "נחל הצלחה רבה". מאמר שני ואחרון**

**זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, מבט אנציקלופדי**

מנהל המיזם: יאיר צבן. עורך ראשי: ירמיהו יובל. הוצאת כתר, חמישה כרכים, 540 שקלים

### יהודה שנהב

חלק הראשון של הרשימה, שפורסם במרץ 2007, סף זה בשבוע שעבר ("האם יש תרבות יהודית חילונית", "הארץ, ספרים", 12.9), טענתי כי האנציקלופדיה "זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני" כושלת בניסונה להעמיד הגדרה בהירה למושג "חילונית", ומתעלמת מן העובדה שרוב הציבור בישראל איננו מגדיר עצמו כ"חילוני אידיאולוגי". החילוניות של האנציקלופדיה מנוסחת באופן פשטני כזיקה (הפוכה) לדת, ואופיה הבינארי של האופוזיציה בין "דת" ל"חילונית" אינו מאפשר ל"חילונית" להכיל אחרים בתוכה.

במבוא לכרך הראשון כותב העורך הראשי, פרופ' ירמיהו יובל, כי "אידיאולוגיה חדשה זו (של חילון, י"ש) ביטאה, בין היתר, את הצרכים של הבורגנות המתהווה ושל מעמד היזמים הקפיטליסטיים". עד כאן יובל צודק; אבל בהמשך הוא מתעלם מן המציאות הסוציולוגית ומעגל את קווי המתאר שלה: "אבל באותה מידה - לפחות בעיקרון - היא (אידיאולוגיית החילון, י"ש) מייצגת גם את החריגים של החברה המודרנית, שהשמרנות הבורגנית מתייחסת אליהם בחשד או בסלידה (ובכללם קבוצות אתניות, גזעיות, מיניות)..."

במשפט זה נחשפת הבעייתיות בעמדתו של העורך ובפרויקט כולו: בישראל רוב-רובה של האליטה המגדירה את עצמה כחילונית היא אליטה אשכנזית-אירופית המקדמת תיזה אירופצנטרית מובהקת. "חילונית" היא בעצם שם נרדף לאידיאולוגיה של השמאל הליברלי - ההחריגים אף פעם אינם מהווים חלק ממנה.

כפי שהראיתי ברשימה הקודמת, בבואם לקדם את תיזת החילון, שלפיה נעשה העולם חילוני יותר מאז המאה ה-18, מתכחשים עורכי האנציקלופדיה לרעידת האדמה הדתית-חילונית שמתרחשת בעולם כולו, ולעובדה כי תיזת החילון, בצורתה הדטרמיניסטית, לא רק שמעולם לא התקיימה בעולם הממשי, אלא גם הושלכה זה מכבר לבית הקברות של ההיסטוריה של הרעיונות. חילון ברוח הנאורות נתפס עתה כאוטופיה רומנטית ומעמדית של אינטלקטואלים ליברלים, יותר מאשר כמאפיין של המציאות הסוציולוגית.

ההיסטוריה הוכיחה כי החילון משבש את פער לתו שלו עצמו, מייצר בה הפרעות, מפרטט עם התיאולוגיה, ומתקשה לנסח סדר-יום קוהרנטי שאיננו מבוסס על הדת, בדיוק כפי שהמיזם שלפנינו



"כאשר פארוחה מועלת, סבתא שלי, הגיעה מבמבאד לישראל, היא נשאלה במעברת 'שער עלייה' אם היא דתייה או חילונית; עד יום מותה ליגלגה סבתא על האבחנה, שהועתקה לישראל מהעולם הנוצרי. היא היתה יהודייה אדוקה אבל לא העמידה סייגים נוקשים להתנהגות בארוחת ערב שבת, למשל יכולים היו המסובים לעשן סיגריה לאחר התפילה"

הביאולה לאמנות באיסטנבול, 2005



מוכח. חוקרי הדת רודני סטארק (Stark) ורוג'ר פינק (Finke), הסבירו כבר כי יש להשתחרר מתיזת החילון, לא רק בשל מידת הדתיות בעולם, אלא גם משום שהאשליה בדבר הירידה במעמד הדת בכמה מדינות במערב אירופה (שאליהן בעיקר מתייחסת טענת החילון) מבוססת על היסטוריוגרפיה מוטה שראתה בימי הביניים חממה של חושך דתי. למסקנה דומה הגיע גם פיליפ גורסקי (Gorski), סוציולוג וחוקר דת ידוע מאוניברסיטת ייל, שטען כי חלקים מן החברה האירופית אמנם נהפכו לחילוניים יותר, ואולם חילוניות זו לא הפכה אותם לדתיים פחות. במובנים מסוימים, טען גורסקי, אירופה של ימינו דתית יותר מאשר זו של ימי הביניים, משום שיש שינוי באופני התמקמותה של הדת בחברה. כדאי לזכור, למשל, שהלאומיות המודרנית היא תוצר מובהק של המהפכה הפרוטסטנטית, ושהיא ספוגה בהנחות יסוד נוצריות; גם המהפכה האמריקאית היתה מבוססת על הפצת האמונה הפרוטסטנטית המוכרת בשם "ההתעוררות הגדולה". הנאורות

# ש"כ"ר ההיתוך הצליח

מרטין בובר, את הרב ליאו בק, את ישעיהו ברלין וישעיהו ליבוביץ', את הרב אברהם יצחק קוק ואת הרב סולובייצ'יק. רק אחד מתוך 51 ההוגים שתורמו למחשבה היהודית המודרנית הוא מזרחי (אלבר ממי) - ואפילו הרב עובדיה יוסף נפקד מן הרשימה.

העורכים כנראה גם הניחו מראש שלא ניתן למצוא "חילוניות" מן הסוג שאותו הם מקדמים בקרב היהודים הערבים - אותה קשה להבין מדוע, לשיטתם, לא בידרו דפוסים של התגבשות תרבות חילונית יהודית בארצות ערב. שני המדורים המרכזיים בפרויקט, עמוד השדרה שלו, הם תרבות - "ההגות היהודית המודרנית" ו"זיכרון, מיתוס והיסטוריה" - נקיים לפיכך לגמרי מעיסוק בארצות ערב במאה ה-20 (כאשר כותב מנתח בן ששון על חיי היהודים בארצות האיסלאם, הוא מגביל עצמו למאות 7-14).

הערך הראשון והיחיד העוסק ביהודי המזרח בכרך הראשון מופיע רק בעמ' 280, במדור "תמורות באורחות החיים"; הכותב, מישל אביטבול (שמס) פק כשליש מן הערכים שנכתבו על ידי מזרחים (פרויקט), מכפיף בו את יהודי ארצות ערב לחיתוך המודרניזציה האנכרוניסטית והפשטנית.

מדוע לא נכללו באנציקלופדיה אישים בולטים כמו אליהו אלישר, דוד סיון או מנהיגים אחרים של מה שמכונה "היישוב הספרדי הישן בירושלים"? מדוע נפקד מקומו של הקולנוע היהודי במצרים? מדוע לא נכללו בערך "יהודים במוסיקה" הזמרות סלימה מחד מעיראק ולילה מורד ממצרים, אשר זכו למוניטין רבים בארצות המצאן?

וחשוב להדגיש: בניגוד לשוליותם (בארצות מצאם) של המוסיקאים שהגיעו לישראל ממזרח אירופה, המוסיקאים שהגיעו מארצות ערב זכו שם למעמד קאנוני; למעט זמר אחד, כל המוסיקאים שנשלחו לייצג את עיראק בכנס המוסיקה הראשון שנערך בקהיר בשנת 1932 היו יהודים. התזמורת הרשמית של רשות השידור העיראקית נוסדה על ידי האחים כוית, ורוב נגניה היו יהודים. הגייר תם לישראל בשנות ה-50 היתה אובדן גדול למר סיקה העיראקית. אבל כמובן שהאחים כוית או התזמורת של רשות השידור העיראקית לא זכו לערכים משלהם, ומזל שראובן שני הזכיר אותם באורח אגבי בערך מעולה שכתב על תרבות וספרות יהודית-ערבית (הערבים עצמם, אגב, מדרים באופן מוחלט מן המיזם באופן לא מפתיע - וכן, גם ערבים יכולים לכתוב על יהדות יהודים).

הערכים השונים באנציקלופדיה גם מתעלמים מהמחשבה הפמיניסטית, והערכים על נשים נמצאים במשורה; לבד משני ערכים קצרים ("אשה במקרא" ו"נשים זרות בתנ"ך"), אין כמעט עיסוק בנשים בכרך הראשון. הנשים בארצות ערב או הפמיניזם המזרחי בישראל (למשל עבודתיהן של ויקי שירן ז"ל או הנרייט דהארן-קלב תבדל"א) זוכים להדרה כפולה: לא רק הערכים הגבריים מדירים אותן מן ההיסטוריה היהודית, גם הערכים הפמיניסטיים באופן דומה, הערך על רב-תרבותיות מתעלם מכתובה ביקורתית פמיניסטית ומזרחית על רב-תרבותיות, ומשכפל נרטיב ממסדי מכובס. עבודת תיהם של אלה שוחט, יוסי יונה, יוסי דהאן, אמל ג'מאל, אילן גור-זאב, קציעה עלון, דליה מרקור ביץ', גלית טעדה-אופיר ואחרים, שכתבו באופן מפורש על רב-תרבותיות וניסחו וריאציות יותר מורכבות שלה, מדרות מן הערך בצורה בוטה.

ובמילים אחרות, לא רק שהפרויקט הזה נהפך כבר ביום פרסומו ללא-רלבנטי - אלא שהוא משקף ומעצם את יחסי הכוח המגדירים אתגיים לאומיים בישראל, וכל זאת בחסותם הנדיבה של קרנות ציבר ריות ופילנתרופים טובים.

בארוחת ערב שבת, למשל, יכולים היו המסובים לעשן בנחת סיגריה לאחר התפילה. כדאי גם להדגיש, כי רוב מצביעי ש"ס אינם דתיים חרדים כמו הפוליטיקאים המייצגים אותם. לא בכדי, אם כך, כינו הסוציולוגים בישראל את המזרחים "מסורתיים": הם ביקשו לעקוף, באמצעות קטיגוריה זו, את בעיית חוסר ההתמיינות של המזרחים לקטגוריית ה"חילוניות".

זוהי הסיבה שחלק מהאינטלקטואלים המזרחיים הגדירו מחדש את "המסורתיות" כקטיגוריה נומינלית ואסטרטגית בפני עצמה (מאיר בחגלו, תביבה פדיה ויעקב ידגר, למשל); הם ביקשו לתת קול למי שקולם אינו יכול להישמע בתוך הבינארי שבו "חילוניות" מוגדרת כהיפוכה של "דתיות", תדר שבו מזרחים רבים תופסים עמדת ביניים של "לא זה ולא זה", והערבים הם כולם "דתיים".

הכשל המושגי החמור הזה בא לידי ביטוי, כמור בן, בתוצר שהוציאו עורכי האנציקלופדיה והכותבים בה מתחת ידהם; הם נכשלו בניסיונם למלא "עגלה תרבותית חילונית" - אך "הצליחו" לייצר פרויקט ממוזג-של הייררכיה אתנית. "זמן יהודי חדש" הוא מיזם לבן, המתכתב עם אירופה ועם צפון אמריקה, ומנוק בקלילות היסטוריות יהודיות שלמות, אלה שחיו היהודים בארצות האיסלאם.

ברשימה הקודמת הראיתי כי בצוות העורכים חברים 14 מלמדנים, ובניהם רק אשה אחת (שולמית וולקוב) ומזרחי אחד (מישל אביטבול). ומה באשר לכותבים? מכתבים הכרפים כוללים כ-380 ערכים שכתבו על ידי 240 כותבים שונים. מבין 380 הערכים, 67 נכתבו על ידי נשים (כ-18%), 3 ערכים נכתבו על ידי ערבים (על "נושאים ערביים"), ורק 15 ערכים לכל היותר נכתבו על ידי מזרחים (כ-4%).

הטיה זו, שהיא תמורה אף יותר מדפוסי הייצוג השעורייניים של קבוצות אלה בסגל האוניברסיטאות בישראל - 20% נשים, 7% מזרחים וכ-1.5% ערבים - בולטת גם בתכני הערכים השונים. מזהים לראות, למשל, כיצד היהודים המזרחים אינם מצויים כלל בטווח הראייה של רוב הכותבים.

דן אלמגור, למשל, כותב על הזמר העברי מבלי לכלול בתוכו את הזמר המזרחי; דן מירון כותב על תרבות, תיאטרון וספרות יהודית מדרנית מבלי לכלול בערך יוצרים מזרחים; רונלד צוויג כותב על שילומים והשבת רכוש, ומתעלם לגמרי מארצות ערב; גם בערך המקדש למאבק יהודי באמצעות ארגונים בינלאומיים אין זכר ליהודי ארצות ערב.

הדרה עדתית בוטה זו מעמידה באור גרוטסקי את אחת המסקנות בערך על "כור ההיתוך" שמופיע באנציקלופדיה: כותב הערך אכן מתלבט ארוכות בשאלה אם אידאולוגיית "כור ההיתוך" הצליחה, ומגיע בסיומה של ההתלבטות למסקנה חיובית. הנה פסקת הסיום של הערך: "הביטוי העיקרי למגמה זו, על התחזקות היחסות המשותפים (בין מזרחים ואשכנזים, י"ש) הוא בהתגבשותה של הזהות הלאומית היהודית-ישראלית, שעם נושאי ארצות המזרח. לפחות במובן הזה, נראה שרעיון כור ההיתוך נחל הצלחה רבה" (כרך רביעי, עמ' 235).

אם אמנם כך הדבר, יסבירו העורכים מדוע נכשל פרויקט האנציקלופדיה עצמו במבחן כור ההיתוך? אין, לאור הצלחתו המסחררת, הם מנמקים את העובדה שרק 4% מהכותבים באנציקלופדיה הם מזרחים?

זה עוד לא הכל - העורכים מצביעים בכרך הראשון רשימה המונה 24 הוגים אשר בישרו את הציונות, וביניהם אין אף מזרחי. זה אולי מובן, מכיוון שהציונות היתה מלכתחילה אירופית באופיה, אבל אחר כך הם מרכיבים רשימה הכוללת 51 אישים שתורמו להגות היהודית המודרנית. אפשר למצוא ביניהם, למשל, את אחד-העם, את חנה ארנדט, את

אם חשבה על עצמה האירופית כעל חילונית לבנה, באו גלי ההגירה המסיביים מן הקולוניות לשעבר ומן העולם המוסלמי, והציפו אותה בקהילות דתיות המשמרות את דתיתן גם בספירה הציבורית, ומשבושות את תהליך החילון, אם עדיין יש כזה. אבל בעיקר, גלי-הגירה אלה חושפים את העובדה שאירופה מעולם לא היתה ממש חילונית, והמלחמה על הסמלים הדתיים בספירה הציבורית (הרעלה בצרפת למשל) מגלה את השבריריות של התרבות האזרחית-חילונית שם.

כאן יש לעמוד על היפוך היוצרות המרתק בין אירופה וישראל. באירופה משמשת הדת הנוצרית מחסום תרבותי להגנה על האירופים מפני "פלישת" המהגרים מ"העולם השלישי"; הנצרות מחזירה את אירופה ל"אירופים" ומסייעת להם לגבש את זהותם החדשה. בישראל, לעומת זאת, דווקא ל"חילוניות" יש תפקיד דומה: היא מהווה נדבך מרכזי בניסיון

של המאה ה-18 וה-19 התבטאה לא רק בהתקפה על רשויות דתיות - אלא גם הצמיחה תנועות דתיות חדשות, כמו המתודיזם באנגליה או הפייטיזם בגרמניה.

גם בזמננו ניכר השינוי באופני הופעתה של הדת בחברה: מדיניות החוץ של ארה"ב מאז מלחמת העיר לם השנייה, למשל, מערצבת על ידי חזון תיאולוגי וספוגה בסמלים מן הברית הישנה והחדשה. גם התיזה של פרנסיס פוקויאמה על "קץ ההיסטוריה", המבשרת לכאורה את ניצחון החילוניות בעולם הגלובלי, עוצבה על ידי חזון דתי-משיחי. היא נסמכת על עמדה מטפיסטית המבטאת שאיפה להיגיון אבנגליסטי טוטלי, שמוביל את ההיסטוריה בקו ישר מן הבריאה אל אחרית הימים. פרפקטיבה פוסט-חילונית על העולם מצליחה אם כך ללכוד הלאות מורכבות בין דת וחילונית - ולא החלפה של אחת באחרת.



תצלום ארכיון

"בלי ש"ס", עצרת הניצחון לאחר ניצחונו של אהוד ברק בבחירות, מאי 1999

לדמיין את ישראל כ"אירופה של המזרח התיכון", זו המועמדת בניגוד בולט לעולם הערבי שסביבה, הנתי פס כמסורתי ופונדמנטליסטי, אף פעם לא חילונית. תיזה זו מאפיינת גם את תפיסתם של עורכי האנציקלופדיה את המזרחים בישראל. למרות הצהרת העורכים, כי המיזם האנציקלופדי נולד מתוך שאיפה לקדם אחדות ולמנוע קיטוב, בפועל הם מדירים לא רק את הציבור הדתי והחרדי מן הפרויקט - אלא גם את ציבור המזרחים בישראל. אחרי הכל, דפוסי הדתיות והחילוניות בישראל אינם ניטרליים מבחינה אתנית-עדתית, וציבור גדול של מזרחים אינו נענה לאבחנה בין "חילוניים" ל"דתיים", ואינו מתמייין בקלות לקטגוריות אלו.

כאשר פארכה מועלם, סבתא שלי, הגיעה מבגד דאד לישראל, היא נשאלה במעברת "שער עלייה" אם היא דתית או חילונית; עד יום מותה בגיל 94, לפני כשנה, ליגלגה סבתא על האבחנה, שהועתקה לישראל מן העולם הנצרי. היא היתה יהודייה אדר קה - אבל לא העמידה סייגים נוקשים להתנהגות.

אחד ההיבטים המרתקים של הופעת הדת באירופה "החילונית" של ימינו הוא יחסה להגירה ולמהגרים. חוזה קנונובה, מחוקרי הדת הבכירים בעולם כיום, הציג בהרצאה שנשא בירושלים, לפני שבועות אחדים, את השפעת גלי ההגירה מן "העולם השלישי" לאירופה על התעצמות הדתיות ביבשת הישנה. לטענתו, במקביל לירידה בשיעורי הביקור בכנסיות, הולך ומתעצם באירופה שיח תיאולוגי, והנצרות נהפכת בעצם לקטיגוריה שמאפשרת את קיומו של האיחוד האירופי.

אמנם, גם צירופה של פולין הקתולית לאיחוד האירופי עורר התנגדות בקרב "חילונים", אך עוצמת ההתנגדות לא השתוותה להתנגדותם של אלה לצי-רופה של טורקיה המוסלמית לאיחוד. האיסלאם - בהיותו ה"אחר" התרבותי המובהק של הציביליזציה האירופית - נתפס כמסוכן יותר לזהות של אירופה מהקתוליות האדוקה.

יהודה שנתח הוא פרופ' לסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב, עמית מחקר בכיר במסגרת ליד ביירושלים ועורך כתב העת "תיאוריה וביקורת"